

Al-Fārābī's Logical Analysis of *Mashhūrāt* (Widely Accepted Propositions) and Their Relation to Certainties

Farzaneh Zolhasani*

Samira Ahmadi**

Abstract

Analysis of *mashhūrāt* (widely accepted or well-known propositions) and their relation to certainties (*yaqīniyyāt*) in logic is the foundation and origin of many challenges in theology, ethics, jurisprudence, and legal theory, especially concerning value judgments. The problem addressed in this paper is: What is al-Fārābī's conception of *mashhūrāt*, and what relation does he posit between such propositions and certain propositions? This paper seeks to answer this question by re-examining al-Fārābī's works using a descriptive-analytical method. The findings of this inquiry indicate that, according to al-Fārābī, unlike certainties, which are decisive judgments, *mashhūrāt* are conjectural (*ẓannī*) judgments. Certainties possess truth and falsehood intrinsically in their correspondence with reality, whereas the truth and falsehood of *mashhūrāt* are accidental, based on their wide acceptance (*shuhra*). *Mashhūrāt* lead us to an assent that approximates certainty (*muqārib li-l-yaqīn*), which is a kind of accidental certainty, resulting from the causes of wide acceptance. Emphasizing the difference in respects (*ḥaythiyyāt*), al-Fārābī holds that by setting aside wide acceptance, one can examine whether a judgment corresponds to reality (ontological approach) and arrive at a decisive judgment, in which case such a

* Assistant Professor, Department of Philosophy, University of Zanjan, Zanjan, Iran (Corresponding Author),
Fa.zolhasani@znu.ac.ir

** Ph.D. Candidate of Islamic Philosophy and Theology, University of Zanjan, Zanjan, Iran,
s.hasanlo428@gmail.com

Date received: 13/02/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

proposition would not be among the *mashhūrāt*. However, if wide acceptance is taken as the criterion for accepting that judgment (epistemological approach), then it will be among the *mashhūrāt*. The conclusion is that, in al-Fārābī's view, from an epistemological standpoint, *mashhūrāt* are the counterpart of certainties and cannot be subsumed under the same respect.

Keywords: Al-Fārābī, *Mashhūrāt* (widely accepted propositions), Dialectic, Certainties, Accidental Certainty, Accidental Truth.

Introduction

The logical analysis of the relation between *mashhūrāt* and certainties plays a decisive role in the positions of scholars in many fields, including ethics and theology. If *mashhūrāt* can be subsumed under certainties, then propositions with predicates of goodness (*ḥusn*) and badness (*qubḥ*) would be certain, and the sciences based on them would be demonstrative (*burhānī*). But if not, then theological arguments based on goodness and badness would be dialectical, and ethics based on goodness and badness would fall outside the domain of wisdom (*ḥikma*), requiring another path to establish these sciences rigorously. This paper poses the question of the relation between *mashhūrāt* and certainties to al-Fārābī as the first great Muslim logician. Regarding *mashhūrāt*, Poursaleh Amiri has published several articles, some of which address al-Fārābī's views, but her research has not specifically focused on the relation between certainties and *mashhūrāt*. Moreover, her articles are flawed due to a misinterpretation of the definition of *mashhūrāt*. Therefore, research on the problem of this paper remains necessary. This paper, by analyzing the definition of *mashhūrāt* and certainties based on al-Fārābī's principles, examines the relation between these two types of propositions.

Materials & methods

To answer this question, al-Fārābī's views on certainties and *mashhūrāt* were gathered from his works using a library method, and then described and analyzed along three main axes: truth, certainty, and difference in respects (*ḥaythiyyāt*).

Discussion & Result

Al-Fārābī's analysis of *mashhūrāt* compared to certainties can be examined along three main axes: 1) Truth: Do *mashhūrāt* have an external reality or not? 2)

Certainty: Can *mashhūrāt* be certain, and conversely, can certainties be *mashhūr*? 3) Difference in respects: What does it mean that a proposition can be *mashhūr* in one respect and certain in another?

Truth – Al-Fārābī explains that truth means that what the soul believes corresponds to what exists outside the belief. In his view, certainty only attaches to true propositions. Essentially, truth-aptitude is the criterion distinguishing a report, proposition, or decisive statement from what is not. Because a decisive statement reports about reality and can either correspond to it (true) or not (false). Comparing certainties and *mashhūrāt*, al-Fārābī holds that the truth of certainties is intrinsic because, in affirming certainties, the opinions of others are not given weight, and their agreement or disagreement has no effect on belief. However, *mashhūrāt* are accepted because of the opinion of all or most people, not based on knowledge of the proposition's correspondence with reality. Therefore, the truth of *mashhūrāt* is accidental. Consequently, *mashhūrāt*, insofar as they are affirmed due to wide acceptance (*shuhra*), fall outside the definition of certainty.

Certainty – Since certainty belongs to the subject, al-Fārābī recognizes different levels of certainty. If a subject is aware that the content of their belief corresponds to external reality, certainty in the general sense is achieved. But when they do not deem non-correspondence possible, certainty in the specific sense occurs. A person's awareness of the impossibility of non-correspondence of the proposition's content with reality, either permanently or for a period, brings about a higher level of certainty, namely absolute certainty. Thus, the levels of certainty from strongest to weakest include: absolute certainty, then certainty in the specific sense, then certainty in the general sense. There are also other levels of belief that do not reach the level of certainty and remain at the level of conjecture (*ẓann*). Al-Fārābī also speaks of two levels: "that which approximates certainty" (*muqārib l-il-yaqīn*) and "tranquility of the soul" (*sukūn al-naḥs*).

Al-Fārābī divides both conception (*taṣawwur*) and assent (*taṣdīq*) into complete (*tāmm*) and incomplete (*nāqis*). He restricts complete assent to certain assent, and places other types of assent—namely, assent approximating certainty and assent of tranquility of the soul—under incomplete assent.

Assent in which we have no awareness of the contrary of our belief, or we have awareness but the truth of the contrary is so hidden that we do not speak of it, or opposing it is difficult, is that which approximates certainty. According to al-Fārābī, *mashhūrāt* are instances of assent approximating certainty.

Ultimately, al-Fārābī explains that if the conditions for certainty are absent, or if certainty is achieved through things like induction, wide acceptance, universal testimony, or the report of a trusted informant—rather than through one’s own insight—then accidental certainty (*al-yaqīn bi-l-‘araḍ*) results. It may even happen that a person, due to certain passive dispositions (*infī ‘ālāt*), thinks they are certain of an opinion. These passive dispositions include: attachment to that opinion, attachment to its holder, zeal or partisanship for it, anger, habituation to it over time, the greatness of the matter and the abhorrence of its contrary, the grandeur and majesty of the holder of the opinion or the informant in their eyes, and excessive trust and good opinion of them. All these can be among the causes of wide acceptance.

Difference in Respects – According to al-Fārābī, any well-known or widely accepted proposition can be examined from an ontological perspective, without regard to its wide acceptance, and one can ask whether it corresponds to reality. In this case, the proposition is considered within the domain of demonstration (*burhān*). For this reason, al-Fārābī does not deny that *mashhūrāt* are truth-apt. However, from an epistemological perspective, he explains that accepting *mashhūrāt* because of popular opinion (wide acceptance), without considering their correspondence or non-correspondence with reality, places these propositions within the domain of dialectic. Al-Fārābī himself uses the language of truth and falsehood for *mashhūrāt*. Thus, he does not deny that these propositions have reality, but at the same time, he emphasizes that in dialectic, *mashhūrāt* must be taken precisely from the aspect of their wide acceptance. Therefore, although from al-Fārābī’s perspective *mashhūrāt* can have reality and their truth or falsehood can be examined in the art of demonstration (*ṣanā‘at al-burhān*), in dialectic their truth-aptness is entirely disregarded, and this never leads to an overlap between the arts of demonstration and dialectic. After al-Fārābī, Avicenna also accepted and emphasized this distinction in respects. This discussion continued to be followed in logic books until the 11th century AH.

Conclusion

Because *mashhūrāt* have accidental truth and are that which approximates certainty, they fall outside the definition of certainties. However, a single proposition with the same content can be considered *mashhūr* or certain depending on whether it is accepted based on wide acceptance or not, by distinguishing between the epistemological and ontological approaches.

Bibliography

- Ibn Sina, Hossein (1375), *Sharh al-Isharat wa al-Tanbihat ma al-Mohakemat*. with commentary of Nasir al-Din Tusi and *al- Mohakemat* of Qutb al-Din Razi, 3v, Qom: Nashr al-Balaghah [in Arabic].
- Ibn Sina, Hossein (1383), *Daneshnameh Alai(Mantiq)*, introduction and comments and edition by Mo'in, Mohammad va Meshkat, Mohammad, 2nd edition, Hamadan: Bu Ali Sina University[in Persian].
- Ibn Sina, Hossein (1405a), *Al-Shifa: Al-Mantiq*, v.3, (*Al-Burhan*), Qom: Maktabat Ayatollah Marashi Najafi [in Arabic].
- Ibn Sina, Hossein (1405b), *Al-Shifa: Al-Mantiq*, v. 3, (*Al-Jadal*), Qom: Maktabat Ayatollah Marashi Najafi [in Arabic].
- Ibn Manzur, Mohammad (1414). *Lisan al-Arab*, v.4, 8, 14, 15, 3rd edition, Beirut: Dar al-Sader[in Arabic].
- Aristotle (1980). *Mantiq-e Aristotle*, translated by Ishaq ibn Hunayn, research and editing by Badawi, Abdulrahman, v. 2, Beirut: Dar al-Qalam[in Arabic].
- Aristotle (1958). *Topics*, edition by W. D Ross Londen: Oxford University Press.
- Amirkhani, Mahnaz and Poursaleh Amiri, Seyedeh Malihe (1394a), “Barasiye Moqayesei Avamele Mashhuorat az Didgah-e Farabi va Ibn Sina, biquaterly jornal of *Hasti va Shenakht*, volume2, issue2-serial number4 [in Persian].
- Amirkhani, Mahnaz and Poursaleh Amiri, Seyedeh Malihah (1397), “Gustareh Araa-e Mashhuorah az Manzar-e Farabi va Ibn Sina, quaterly jornal of *Ma’refat*, volume27, issue7 [in Persian].
- Amirkhani, Mahnaz, Barkhordari, Zeynab, and Poursaleh Amiri, Seyedeh Malihah (1395), “Tatawore Tarikhi Chisti-e Mashhuorat Nazd Mantiqdar-e Muslim, quaterly jornal of *Amuzhaye Falsafeh Islami*, volume11, issue19 [in Persian].
- Poursaleh Amiri, Seyedeh Malihah, and Barkhordari, Zeynab (1394b), “Naqsh-e Mashhuorat dar Ta’in-e Modon ba Takiyeh bar Araa-e Farabi va Ibn Sina, biquaterly jornal of *Hikmat-e Sinavi*, volume19, issue53 [in Persian].
- Poursaleh Amiri, Seyedeh Malihah, and Amirkhani, Mahnaz (1400), “Ravash-haye Tarvij-e Mashhuorat az Negah-e Farabi va Ibn Sina, biquaterly jornal of *Jostarhayi dar Falsafeh va Kalam*, volume53, issue2, serial number 107[in Persian].
- Taftazani, Mas’ud ibn Omar (1432). *Sharh al-Shamsiyah*, research by Jadullah Bassam Saleh, 1nd edition, Ordon, Amman: in *al-Noor al-Mubin lil-Dirasat wa al-Nashr*[in Arabic].
- Tehnavi, Mohammad Ali (1996). *Mawsu’ah Kashaf Istilahate Funoon va Uloom*, research by: Dahraj, Ali and others, v. 2, 1nd edition, Beirut: Maktabat Lubnan Nashirun[in Persian].
- Helli, Hasan ibn Yusuf (1371). *Al-Jawhar al-Nadid fi Sharh Mantiq al-Tajrid*, 5nd edition, Qom: Bidar[in Arabic].
- Sobhani Tabrizi, Ja’far, and Rabbani Golpaygani, Ali (1382). *Hoson va Qabh 'Aqli*, Qom: Institute Imam Sadiq [in Persian].

- Tusi, Abu Ja'far Muhammad (1361). *Asas al-Iqtibas*, corrected by Razavi, Modarres, 7nd edition, Tehran: Mo'asseseh Intesharat va Chapp-e Daneshgah-e Tehran[in Persian].
- Tusi, Abu Ja'far Muhammad (1408). *Tajrid al-Mantiq*, Beirut: Mo'asseseh al-A'lami lil-Matbu'at[in Arabic].
- Ittar, Nur al-Din (1401). *Manhaj al-Naqd fi Uloom al-Hadith*, 3nd edition, Damascus: Dar al-Fikr[in Arabic].
- Ajam, Rafiq (1998). *Mawsu'ah Mustalahat Usul al-Fiqh 'Ind al-Muslimin*, Beirut: Maktabah Lubnan[in Arabic].
- Ghouri, Abdul Majid (1428). *Mu'jam al-Mustalahat al-Hadithiyyah*, 1nd edition, Beirut: Dar Ibn Kathir[in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1924). 'Uyoun al-Masa'il and ets., [in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1970). *Kitab al-Huruf*, research by Mahdi, Mohsen, Beirut: Dar al-Mashriq[in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1991). *Al-Millah wa Nusous okhra* edition by Mahdi, Mohsen, 2nd edition, Beirut, Lebanon: Dar al-Mashriq[in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1995a). *Tahsil al-Sa'adah*, commentary by Bumlham, Ali, 1nd edition, Beirut: Dar va Maktabah al-Hilal[in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1995b). *A'ra'e ahl al-Madīnah al-Fāḍilah wa Muḍāddātuhā*, commentary by Bumlham, Ali, 1nd edition, Beirut: Dar va Maktabah al-Hilal[in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1408). *Al-Mantiqiyyat*, Musharrikh: Danesh Pazhoh, Muhammad Taqi, J 1 and 2, Qom: Ketabkhaneh-ye Omumi-ye Hazrat Ayatollah al-Uzma Mar'ashi Najafi (RA) [in Arabic].
- Farabi, Muhammad ibn Muhammad (1413). *Al-A'mal al-Falsafiyyah*, Muhaqqiq: Al-Yasin, Ja'far, Beirut: Dar al-Manahil[in Arabic].
- Farahidi, Abdul-Rahman Khalil ibn Ahmad (1410). *Kitab al-Ayn*, Gardavandeh: Al-Asfour, Mohsen, Muhaqqiq: Makhzoumi, Mahdi, and Samarai, Ibrahim, J 3, 5, and 8, Qom: Mo'asseseh Dar al-Hijrah, 2nd edition [in Arabic].
- Qasemi, Javad (1385). *Farhang-e Istilahate Falsafeh, Kalam va Mantiq*, Virastdar: Mahdavi, Mohammad Javad, J 1, 1nd edition, Mashhad: Bonyad-e Pazhoesh-haye Islami (Mo'asseseh Chapp va Intesharat-e Astan Quds Razavi) [in Persian].
- Qolizadeh, Ahmad (1379). *Vazheh-shenasi-ye Istilahate Usul al-Fiqh*, 1nd edition, Tehran: Bonyad-e Pazhoesh-haye Elmiy Farhangi Noor al-Asfiya[in Persian].
- Qotb al-Din Razi (Bi'ta). *Tahrir al-Qawa'id al-Mantiqiyyah fi Sharh al-Risalah al-Shamsiyyah*, Hashieh Ali bin Muhammad Jorjani, Qom: Entesharat Zahidi, Issa al-Babi al-Jalbani wa Ashkha' al-Dar Ahyā' al-Kutub al-'Arabiyyah[in Persian].
- Katibi Qazvini, Ali ibn Omar (Bi'ta). *Sharuh al-Shamsiyyah*, Sharh: Qotb al-Din Razi, Muhammad bin Muhammad wa Sa'irin, Beirut: Sharikat al-Shams al-Mashriq lil-Khadamat al-Thaqafiyyah[in Arabic].

343 Abstract

Lahiji, Abdul Razzaq (1372). Sarmayeh-ye Iman, be Koshesh Sadeq Larijani Ameli, 3rd edition, Tehran: Entesharat al-Zahra[in Persian].

Valaei, Issa (1386). Farhang-e Tashrihi-ye Istilahate Usul, Chapp-e Panjom, Tehran: Nashr-e Ney[in Persian].

تحلیل منطقی فارابی از مشهورات و نسبت آنها با یقینیات

فرزانه ذوالحسینی *

سمیرا احمدی **

چکیده

تحلیل قضایای مشهوره و نسبت آنها با یقینیات در منطق، مبنا و خاستگاه بسیاری از چالش‌ها در حوزه‌های کلام، اخلاق، فقه و اصول به ویژه در مورد قضایای ارزشی است. مسأله مقاله حاضر اینست که تصور فارابی از مشهورات چیست و او چه نسبتی بین این‌گونه قضایا با قضایای یقینی قائل است. این مقاله برای یافتن پاسخ این پرسش با روش توصیفی - تحلیلی به بازخوانی آثار فارابی پرداخته است. یافته‌های این جستار حاکی از آنست که از نظر فارابی برخلاف یقینیات که رأی جازم هستند، مشهورات رأی مظنون هستند. یقینیات در مطابقت با واقع صدق و کذب‌پذیری بالذات دارند اما صدق و کذب مشهورات، بالعرض و بر اساس شهرت است. مشهورات، ما را به تصدیق مقارب‌به‌یقین می‌رسانند که نوعی یقین‌بالعرض است و ثمره اسباب شهرت است. فارابی با تأکید بر تفاوت در حیثیات معتقد است می‌توان با صرف‌نظر از شهرت، مطابقت یا عدم مطابقت یک رأی با واقع را بررسی کرد (رویکرد هستی‌شناختی) و به جزم رسید که چنین قضیه‌ای از مشهورات نخواهد بود؛ اما اگر شهرت ملاک پذیرش آن رأی قرار گیرد (رویکرد معرفت‌شناختی) از مشهورات خواهد بود. نتیجه اینکه از نظر فارابی با رویکرد معرفت‌شناختی مشهورات قسیم یقینیات هستند و با حیثیت واحد قابل جمع نیستند.

کلیدواژه‌ها: فارابی، مشهورات، جدل، یقینیات، یقین بالعرض، صدق بالعرض.

* استادیار گروه فلسفه، دانشگاه زنجان (نویسنده مسئول)، Fa.zolhasani@znu.ac.ir

** دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه زنجان، s.hasanlo428@gmail.com

تاریخ دریافت: 1403/11/25، تاریخ پذیرش: 1404/02/02

1. مقدمه و طرح مساله

مشهورات یکی از اقسام گزاره‌های منطقی هستند. گزاره‌های ارزشی با محمول حسن یا قبح از مصادیق مهم مشهورات محسوب می‌شوند. این گزاره‌ها در حوزه‌هایی مانند اخلاق و حکمت عملی، کلام، فقه و اصول جایگاه اساسی دارند. هرگونه تحلیل منطق‌دانان از مشهورات تاثیر مستقیم در مباحثی مانند نسیت یا جاودانگی اخلاق، برهان‌پذیری یا برهان‌ناپذیری گزاره‌های اخلاقی، ذاتی یا غیرذاتی بودن حسن و قبح، عقلی یا شرعی بودن حسن و قبح، واقع‌گرایی یا ناواقع‌گرایی اخلاقی، شناخت‌گرایی یا ناشناخت‌گرایی اخلاقی و ... خواهد داشت. اهمیت این پیامدها توجه متفکران را به تحلیل منطقی مشهورات جلب کرده‌است. یکی از مهم‌ترین مسائلی که در این باره مورد مذاقه قرار می‌گیرد پرسش از نسبت مشهورات و یقینیات و تفاوت‌های این دو قسم از قضایا است. به نظر برخی اندیشمندان اگر قضایای ارزشی از مشهورات باشند و مشهورات یقینی نباشند پایه‌های کلام شیعی و اخلاق جاودانه سست می‌شود. بدین سبب ایشان تلاش می‌کنند مشهورات و یقینیات را با هم جمع کنند. از نظر برخی دیگر از متفکران مشهورات و یقینیات منطقاً قابل جمع نیستند و ارکان کلام و اخلاق را باید به گونه‌ای دیگر استحکام بخشید. برای داوری در این مورد و برساختن نظامی سازگار باید به واکاوی ریشه‌های بحث در منطق پرداخت. درباره آراء ابن‌سینا به عنوان تأثیرگذارترین فیلسوف مسلمان در این حوزه، پژوهش‌های خوبی انجام شده‌است اما نخستین فیلسوف مسلمان که به تفصیل در مورد مشهورات سخن گفته فارابی است. معرکه‌ی آراء در تفسیر موضع ابن‌سینا در باب مشهورات موجب شده اندیشمندان از نظرات ارزشمند فارابی در این خصوص غافل شوند؛ در حالی که نظرات وی تأثیر قابل توجهی بر ابن‌سینا داشته و در فهم آراء شیخ بسیار راهگشاست. مسأله این مقاله واکاوی نسبت مشهورات و یقینیات در منطق فارابی است و در این راستا تلاش می‌شود به عنوان گام نخست، تعریف فارابی از مشهورات و نسبت آن با یقینیات مورد بررسی قرار گیرد زیرا هرگونه ابهام‌زدایی در مقام تعریف و تصور، راه را بر خطاهای رهزن در مقام تصدیق می‌بندد.

2. پیشینه مطالعاتی

با وجود تأثیرگذاری فارابی در سیر تطور آراء اندیشمندان مسلمان در مورد مشهورات و مباحث تفصیلی وی در این خصوص، هیچ تحقیق قابل توجهی به طور مستقل و با رویکرد

معرفت‌شناختی، جایگاه مشهورات را در منطق فارابی مورد بررسی قرار نداده است. مروری بر مقالات منتشر شده درباره مشهورات نشان می‌دهد که غالب این مقالات در مورد آراء ابن‌سینا است و با موضوع این مقاله متفاوت است. مقالاتی که در آنها به آراء فارابی توجه شده مقالات سیده ملیحه پورصالح امیری¹ است. پورصالح (1395) در مقاله *تطور تاریخی چیستی مشهورات نزد منطق‌دانان مسلمان تعاریف منطق‌دانان از مشهورات را مورد بررسی قرار داده و به تعریف فارابی هم در ضمن آن پرداخته است*. وی در چندین مقاله دیگر هم به موضوع مشهورات پرداخته است. ولی در آن مقالات ابعاد دیگری از مشهورات مورد بررسی قرار گرفته‌اند. پورصالح (1394الف) در مقاله *بررسی مقایسه‌ای عوامل مشهورات از دیدگاه فارابی و ابن‌سینا به اسباب و علل پیدایش مشهورات از دیدگاه ابن‌سینا و فارابی پرداخته است*. وی (1397) در مقاله *گستره آراء مشهوره از منظر فارابی و ابن‌سینا* آراء ابن‌سینا و فارابی در مورد دامنه عملکرد مشهورات در علوم مختلف و نیز در زندگی اجتماعی را با هم مقایسه کرده است. پورصالح (1394ب) در مقاله دیگری با عنوان *نقش مشهورات در تعیین مدن با تکیه بر آراء فارابی و ابن‌سینا نظرات این دو فیلسوف را در مورد نقش مشهورات در تعیین مبدء و نیل به غایت هر مدینه مورد بررسی قرار داده است*. روش‌های ترویج مشهورات از نگاه فارابی و ابن‌سینا محور مقاله دیگری از وی (1400) است که تلاش می‌کند با رویکرد توصیه‌ای بر اساس عوامل شکل‌گیری مشهورات، روش‌هایی را برای ترویج آنها پیشنهاد کند. هرچند به نظر می‌رسد بر اساس تعریف، مشهورات قضایایی هستند که به سبب شهرت پذیرفته شده‌اند و در عنوان «ترویج مشهورات»² نوعی تحصیل حاصل نهفته است مگر اینکه بگوییم قصد مولف روش‌هایی است برای مشهور کردن آنچه مشهور نیست. پرداختن تفصیلی به مساله مشهورات توسط خانم پورصالح با تاکید بر کارکردهای اجتماعی این قضایا قابل تحسین است ولی تحلیل درست از این کارکردها مبتنی تعریف درست مشهورات است. متأسفانه مؤلف محترم در خوانش تعریف مشهورات دچار خطای بزرگی شده و لفظ "مؤثر" را "مؤثر" خوانده‌اند. "مؤثر" یعنی ترجیح داده شده و بر ظنی بودن مشهورات دلالت دارد. ولی "مؤثر" یعنی برانگیزاننده و ذاتی دانستن این ویژگی در مشهورات از سویی به نادیده گرفتن تمایز حیثیات در اقسام مبادی اقیسه منجر شده (پورصالح 1394 ب: 132؛ 133؛ 138؛ 139؛ 140؛ 143؛ همان 1394الف: 81، 82؛ همان 1400: 52، 54 و همان 1395: 69 و نیز همان 1397 و....) و از سوی دیگر به تبیین نادرست از مبدأیت مشهورات برای عمل انجامیده

است (همان 1395: 72). شوربختانه نتایج این مبانی همه مقالات ایشان در این باب را تحت تاثیر قرار داده است.³

بدین ترتیب با وجود مقالات متعدد ایشان، همچنان پرداختن به مشهورات از دیدگاه فارابی مساله‌ای تکراری نبوده و توجیه‌پذیر است.

3. تعریف لفظی مشهورات

واژه‌ی «مشهور» از مصدر «شهرت» است (غوری 1428: 729) در لغت عرب شهرت به معنای آشکار شدن (عجم، 1998: 834/1)، واضح شدن امری (ابن‌منظور 1414: 432/4) پخش شدن (عتر 1401: 408)، بالا رفتن (ولائی، 1386: 203) به کار رفته است؛ مثلاً وقتی که کسی شمشیر خود را از غلاف بیرون می‌کشد عرب می‌گوید: «شَهْرَ سَيْفَهُ» یعنی شمشیرش را ظاهر کرد یا بالا برد (قلی‌زاده 1379: 129). گاهی به آشکار شدن چیزی در زشتی و بدی شهرت گویند (ابن‌منظور، 1414: 431/4؛ فراهیدی، 1410: 400/3)

در زبان انگلیسی اغلب؛ Generally Accepted Conventional Propositions؛ در زبان انگلیسی اغلب؛ Generally Accepted Premises؛ Opinions را معادل مشهورات دانسته‌اند (قاسمی، 1385: 141/1؛ تهانوی، 1996: 1552/2).

مترجم عرب‌زبان ارسطو، معادل ذائعات را برای مشهورات انتخاب کرده است. این لفظ در آثار فارابی مترادف با مشهورات به کار می‌رود: «المشهورات هی الآراء الذائعه» (فارابی، 1408: 19/1)، «المقدمه الجدلیه هی مسئله ذائعه» (فارابی، 1408: 410/1)، «المقدمات الجدلیه هی الکلیه المشهوره» (فارابی، 1408: 361/1) همان‌طور که ابن‌سینا هم مشهورات را مترادف با آراء ذائعه به کار برده است «الجدل فمبدوه من المقدمات الذائعه المشهوره فی الحقیقه» (ابن‌سینا، 1405 الف: 166/3). اما خواجه طوسی اصطلاح ذائعات را برای قسمی از مشهورات جعل می‌کند:

ذایعات بر آن دسته از مشهورات اطلاق می‌شود که صدق آنها متوقف بر انضمام یک قید است در حالی که بدون آن قید شهرت یافته است، مثل «آزار غیر برای انتفاع خویش ناپسند است» که به طور اطلاق صادق نیست، زیرا عقل، کشتن حیوان برای انتفاع را ناپسند نمی‌داند (طوسی، 1361: 347).

علامه حلی نیز مطلق مشهورات را ذایعات نمی‌نامد و این نام را تنها به مشهورات حقیقی اطلاق می‌کند (حلی، 1371: 233).

1.3 ریشه‌های ارسطویی تعریف مشهورات

قبل از تحلیل منطقی تعریف فارابی از مشهورات، واکاوی ریشه ارسطویی تعریف وی ضروری به نظر می‌رسد. ارسطو مشهورات را مقدمات صناعت جدل می‌داند و چنین تعریف می‌کند:

والمقدمات الذائعه هی الّتی یظنّها جمیع الناس أو أكثرهم أو جماعه الفلاسفه أو أكثرهم أو المشهورون منهم و الذین فی غایه النباهه: مشهورات مقدماتی هستند که همه‌ی مردم یا بیشتر آنها یا همه فلاسفه یا بیشتر ایشان یا معروفترین و زیرک‌ترینشان آنها را درست می‌انگارند. (ارسطو، 1980: 490/2).

وی در جای دیگری در مورد مشهورات می‌گوید:

المقدمه المنطقیه هی مسئله ذائعه إما عند جمیع الناس، أو عند أكثرهم، أو عند جماعه الفلاسفه، أو عند أكثرهم، أو عند أهل النباهه منهم، من غیر أن تكون مبدعه: مقدمات منطقی همان مسائلی هستند که نزد همه‌ی مردم یا اکثرشان، یا نزد جماعتی از فلاسفه یا اکثرشان، یا نزد افرادی که باهوش هستند، ولی آرائشان از آراء مبدع نیست رایج‌اند. (ارسطو، 1980: 503/2).

در بحث لغوی به مترادف بودن ذائعه - که معادل منتخب مترجم ارسطو است - با مشهوره اشاره شد.

در ترجمه‌ی راس از ارسطو، تعریف مشهورات چنین آمده:

those opinions are 'generally accepted' which are accepted by everyone or by the majority or by the philosopher ,ie. by all, or by the majority, or by the most notable and illustrious of them, Provided it be not contrary to the general opinion (Aristotle, 1958: 100 b 18-24)⁴.

این ترجمه کاملاً منطبق بر تعریف اول است.

در تعریف ارسطو به چند نکته در مورد مشهورات اشاره شده است:

- مشهورات ظنی هستند.

- دامنه مشهورات می‌تواند همه یا اکثریت مردم، یا همه و یا اکثریت و یا نخبگان از فلاسفه باشد. البته در تعریف دوم قید دیگری را هم درباره رای نخبگان از فلاسفه اضافه می‌کند، این که رای ایشان بدیع نباشد زیرا دامنه در مورد نخبگان فلاسفه بسیار محدود است حال اگر فردی از ایشان رأیی ابداعی و نو داشته باشد با اصل شهرت در تضاد است بنابراین از تعریف خارج می‌شود.

پس از ارسطو، فارابی به عنوان نخستین منطق‌دان بزرگ در سنت اسلامی مشهورات را چنین تعریف می‌کند:

المشهورات هی الآراء المؤثرة عند جمیع الناس، أو عند أكثرهم، أو عند علمائهم أو عقلائهم، أو عند أكثر هؤلاء من غیر أن یخالفهم أحد لا منهم ولا من غیرهم والآراء المشهورة عند أهل صناعة ما أو عند حذاقهم من غیر أن یخالفهم أحد لا منهم ولا غیرهم⁵ (فارابی، 1408: 124/1).

ملاحظه می‌شود که در تعریف فارابی اصل تعریف ارسطو حفظ شده اما تغییرات روشنگری نیز اعمال شده که به دقت تعریف افزوده‌است. وی به جای تعبیر "یظنها" از "آراء مؤثره" به عنوان جنس مشهورات استفاده کرده‌است. رأی اعم از ظن و یقین است و "مؤثره" به معنای ترجیح یکی از دو طرف بر دیگری است (ابن‌منظور، 1414: 7/4) در این تعریف فارابی، فقط قید مؤثره می‌تواند یقینی نبودن مشهورات را نشان دهد.

همچنین فارابی در بیان دامنه مشهورات به جای "فلاسفه" تعبیر عام‌تری که شامل همه علما و عقلا و اهل صناعت می‌شود قرار داده‌است. عدم مخالفت دیگران با رأی مورد نظر را نیز جاگزین بدیع نبودن رأی کرده‌است. اما در مجموع، این تغییرات بنایی است و مبنای تعریف ارسطو تغییری نکرده‌است.

2.3 تحلیل منطقی فارابی از مشهورات در مقایسه با یقینیات

نکات مورد توجه فارابی در تحلیل مشهورات در مقایسه با یقینیات، تلقی منطق‌دانان پس از وی از این قسم قضایا را تحت تاثیر قرار داده‌است. مهم‌ترین این نکات را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

1. صدق: که نشان می‌دهد آیا مشهورات، واقعی در خارج دارند یا خیر.

تحلیل منطقی فارابی از مشهورات و ... (فرزانه ذوالحسنی و سمیرا احمدی) 351

2. یقین: که نشان می‌دهد آیا مشهورات می‌توانند یقینی باشند و بالعکس آیا یقینیات می‌توانند مشهور باشند.

3. تفاوت در حیثیات: اینکه یک قضیه می‌تواند از یک حیث مشهور و از حیثی دیگر یقینی باشد به چه معناست.

یکی از بهترین مواضعی که فارابی در این موارد سخن گفته در بیان شرایط یقین علی‌الاطلاق است. در این بحث به طور تلویحی برخی از شرایط مشهورات با یقینیات قابل مقایسه هستند.

فارابی یقین علی‌الاطلاق را چنین تعریف می‌کند:

اعتقاد به این که الف ب است (یا ب نیست)، و مفاد رای مطابق با خارج باشد نه مقابلش، و آدمی بداند که مفاد رای مطابق با خارج است، و نیز بداند که غیرممکن است مطابق با خارج نباشد، و همچنین بداند که غیرممکن است زمانی مقابل آن رخ دهد، و نیز آنچه حاصل شده بالعرض نباشد (فارابی، 1408: ج 1: ص 350)

وی در توضیح این تعریف "اعتقاد به این که الف ب است (یا ب نیست)" را همان رأی دانسته و جنس یقین قرار می‌دهد (فارابی، 1408: ج 1: ص 350).

رأی در لغت به معنای اندیشه، تدبیر، فکر، عقیده، اعتقاد، حدس، شور، مشورت، قصد و عزم (معین، 1381: ج 1 ص 730) و جمع آن آراء است (ابن منظور، 1414، ج 14: 300).

در اصطلاح فارابی رأی یعنی «اعتقاد به اینکه چیزی اینچنین است یا اینچنین نیست». از نظر او ظن و یقین هر دو، در رأی بودن مشترک‌اند و به منزله‌ی نوع برای رأی هستند و رأی اعم از یقین و ظن است (فارابی، 1408: ج 1 ص 457). فارابی در تعریف یقین علی‌الاطلاق موارد سه‌گانه فوق را بدین شرح واکاوی می‌کند:

1.2.3 صدق

نخستین قیدی که فارابی برای جنس تعریف یقین علی‌الاطلاق می‌آورد مطابقت مفاد رأی با خارج یا همان صدق است. فارابی توضیح می‌دهد که صدق بدین معناست که آنچه مورد اعتقاد نفس است با آنچه خارج از اعتقاد نفس تحقق دارد مطابقت داشته باشد. از نظر وی یقین فقط به تصدیق صادق تعلق می‌گیرد (فارابی، 1408: ج 1: ص 350 و نیز 267).

اصولا صدق‌پذیری ملاک تمایز خبر یا قضیه یا قول جازم از غیر آنست. زیرا قول جازم خبر از واقع می‌دهد و می‌تواند این خبر مطابق واقع یعنی صادق باشد یا غیرمطابق با واقع یعنی کاذب باشد. با این قید اولاً صدق‌پذیری یقینیات لحاظ شده‌است و خبر و قضیه و قول جازم بودن گزاره یقینی تعین یافته‌است؛ ثانیاً صادق بودن قضیه یقینی هم شرط شده است.

معلم ثانی بین صدق بالذات و بالعرض تمایز قائل می‌شود. از نظر وی آنچه ملاک قضیه یا قول جازم است صدق بالذات است و اقوالی مانند امر، تضرع، طلب و ندا را که به دلالت التزامی و نه مطابقی بر یک خبر دلالت می‌کنند صادق بالعرض محسوب می‌شوند (فارابی، 1408: 1/ 90-89).

فارابی صدق مشهورات را هم بالذات نمی‌داند زیرا از نظر وی وقتی صدق بالذات است که در تصدیق به رأی و نظر دیگران اهمیت داده نشود و موافقت یا مخالفت ایشان تاثیری در اعتقاد نداشته باشد. ولی مشهورات به سبب رأی همه یا اکثریت انسانها پذیرفته می‌شود نه بر اساس علم به مطابقت مفاد قضیه با واقع؛ بنابراین صدق مشهورات بالعرض است (فارابی، 1408: 1/ 363-362). مراد از صدق در تعریف یقین، صدق بالذات است بنابراین مشهورات از آن حیث که به سبب شهرت مورد تصدیق قرار می‌گیرند از تعریف یقین خارج می‌شوند. وی به صراحت می‌گوید:

در صناعت جدل، یقین به قضایای مشهوره تعلق نمی‌گیرد و توجهی به مطابقت آنها با واقع نمی‌شود؛ آنچه مهم است شهرت است. بنابراین مشهورات ضروری الصدق بالعرض هستند (فارابی، 1408: 1/ 363).

با توضیحات فوق نکته‌ای دیگر هم در مورد تعریف یقینیات روشن می‌شود و آن تعمد فارابی در استفاده از رأی به عنوان جنس در تعریف یقینیات و مشهورات است. رأی به عنوان جنس هم گزاره‌هایی که صدق بالذات دارند یعنی قضایا و هم گزاره‌هایی که صدق بالعرض دارند یعنی مشهورات را شامل می‌شود. هرچند فارابی گاهی با مسامحه از تعبیر قضیه برای مشهورات استفاده کرده‌است (به عنوان نمونه فارابی، 1408: ج 1 ص 390/28/409) ولی در تعریف مشهورات به نحو دقّی از جنس رأی استفاده کرده‌است.

فارابی قضیه را مترادف با قول جازم، حکم و خبر آورده است و به مرگب تامّ خبری، قضیه اطلاق کرده‌است (فارابی، 1408: 1/ 27). او قضیه و قول جازم را «قولی که در آن چیزی بر چیزی حکم می‌شود و در آن چیزی از چیزی خبر می‌دهد» می‌داند (همان: 116).

وی در تعریف دیگری ملاک صدق و کذب را برای تشخیص خبر بودن یک قضیه بیان می‌کند: «قولی که تصدیق یا تکذیب می‌شود و مرکب از محمول و موضوع است» و «جمله‌ی تامّ خبری که قابل صدق و کذب است» (همو، 1970: 127). در بیان این معیار در یک جا تصدیق یا تکذیب شدن قول را عرضه می‌دارد و در یک جا قابلیت صدق و کذب را و در جای دیگری اشاره می‌کند این صادق یا کاذب بودن ذاتی قضیه است «قولی که بذاته صادق یا کاذب است نه بالعرض» (همان: 91 و 89).

ابن‌سینا نیز مشهورات را رأی دانسته است اما منطق‌دانان پس از او مانند سهروردی (سهروردی، 1388: 76؛ همو، 1344: 71-70)، خواجه نصیر (طوسی، 1367: 347-346؛ همو، 1408: 59)، کاتبی (کاتبی قزوینی، 1386: 461) و تفتازانی (تفتازانی، 1380: 324). جنس مشهورات را قضیه قرار داده‌اند. تنها ساوی در تعریفش هم قضیه و هم رأی را آورده‌است:

«المشهورات هی قضایا و آراء اوجب التصدیق بها اتفاق الکافه أو الاکثر عند معتقدها علیها» (ساوی، 1993: 223؛ همو: 2004: 380).

این که چرا برخی از ایشان جنس مشهورات را رأی و برخی دیگر قضیه دانسته‌اند مسأله مهمّ و قابل تأملی است که باید در مقاله‌ای مستقل بدان پرداخته شود. اما در این مقاله روشن شد که از نظر فارابی قضیه با رأی چه تفاوت منطقی دارد و چرا فارابی جنس مشهورات را رأی می‌داند. این تحلیل به طور ضمنی تفاوت نظر اندیشمندانی را که مشهورات را از جنس قضیه می‌دانند نیز روشن می‌کند.

2.2.3 یقین

قید دوم در تعریف یقین علی الاطلاق این است که آدمی به مطابقت مفاد اعتقاد خود با خارج آگاه باشد. زیرا چه بسا این مطابقت وجود داشته باشد اما وی بدان آگاه نباشد و عدم مطابقت را محتمل بشمارد. فارابی بر آنست که تصدیق مقدمات یقینی، مبتنی بر آگاهی از مطابقت مفاد این قضایا با خارج است. این چیزی افزون بر جزم کلی به مفاد قضیه است یعنی یقین به معنای خاص است.

فارابی در گام بعدی قیدی را می‌افزاید که به یقین علی الاطلاق منتهی می‌شود. این قید آگاهی به غیرممکن بودن عدم مطابقت مفاد قضیه با خارج به طور دائم یا در یک مقطع زمانی است. با این قید این تعریف تنها بر یقین علی الاطلاق صدق می‌کند.

اما مشهورات که با قید صدق از یقینیات جدا شده بودند چه نسبتی با یقین پیدا می‌کنند. معلم دوم در این بحث از مراتب باور سخن می‌گوید. او طیفی را در نظر می‌گیرد که یک سوی آن یقین علی‌الاطلاق است سپس یقین به معنای خاص و یقین به معنای عام مراتب پایین‌تری از یقین علی‌الاطلاق را دربرمی‌گیرند اما مراتب دیگری از باور هم وجود دارند که به مرتبه یقین نمی‌رسند و در حد ظن هستند. فارابی از دو مرتبه مقارب به یقین و سکون‌النفس نیز سخن می‌گوید.

فارابی هر یک از تصور و تصدیق به دو قسم تام و ناقص تقسیم می‌شود. وی تصدیق تام را منحصر در تصدیق یقینی کرده‌است و انواع دیگر تصدیق یعنی تصدیق مقارب به یقین و تصدیق سکون‌النفس را ذیل تصدیق غیرتام قرار می‌دهد.

تصدیقی که در آن ما آگاهی به خلاف اعتقادمان نداریم، یا آگاهی داریم ولی صدق خلاف آن به حدی پنهان است که از آن سخن نمی‌گوییم یا مخالفت با آن مشکل است مقارب به یقین است. مصادیق تصدیق مقارب به یقین، مشهورات و جاری مجرای مشهورات هستند که در جدل به کار می‌روند (فارابی، 1408: 267/1).

تصدیقی که به معاند و خلافش آگاهی داریم و ممکن است درباره‌ی آن سخن بگوییم تصدیق سکون‌النفس و تصدیق خطابی است و مصادیق آن عبارتند از: مقبولات و نتایج قیاسی که از مقبولات تألیف شده‌است (فارابی، 1408: 267/1).

در نهایت فارابی توضیح می‌دهد که اگر شرایط یقین وجود نداشته باشد و یا با اموری مثل استقراء یا شهرت و شهادت همگان یا اخبار مخبر مورد اعتماد حاصل شود، نه از بصیرت خود شخص، یقین‌بالعرض حاصل می‌شود؛ حتی ممکن است آدمی به سبب برخی انفعالات گمان کند که به رأیی یقین دارد، انفعالاتی مانند علاقه بدان رأی یا علاقه به صاحب آن یا حمیت و عصبیت نسبت بدان و غضب و یا انس با آن در طول زمان یا عظمت امر و شناعت خلاف آن یا بزرگی و جلالت صاحب رأی یا مخبر آن نزد او و وثوق و حسن ظن بسیار نسبت به او (فارابی، 1408: 350/1-353). همه این موارد می‌تواند از اسباب شهرت یا قبول باشد. یقین‌بالعرض در مشهورات و مقبولات محقق می‌شود. فارابی تصریح می‌کند:

امری که در حقیقت صادق و یقینی است قبل از پوشاندن لباس شهرت بر آن، بالذات منتج به یقین می‌شود ولی با پوشیدن لباس شهرت، بالعرض منجر به یقین می‌شود (فارابی، 1408: 268/1).

با این توضیحات اگر دوباره به تعریف مشهورات برگردیم متوجه می‌شویم که چرا فارابی در تعریف مشهورات از جنس رأی استفاده می‌کند و چرا به این جنس در یک تعریف قید "ذائعه" (فارابی، 1408: 19/1) و در یک تعریف قید "مؤثره" را افزوده است (فارابی، فارابی، 1408: 124/1). ذیع در لغت به معنای گسترش موضوع، افشاء، آشکار شدن و منتشر شدن خبر است (ابن منظور، 1414: 99/8؛ معین، 1381: 717/1). بنابراین آراء ذائعه در اصطلاح، همان آراء شایع و رایج و مشهور است. پس "ذائعه" بر شهرت رأی تاکید می‌کند.

مؤثره از «اثر» به معنای «برگزیدن و ترجیح دادن» گرفته شده است. «اثر آن یفعل کذا اثرأ و اثر و اثر» همه‌ی اینها به معنای برتری دادن و مقدم کردن است. اثرت فلاناً علی نفسی: من الاثیر، یعنی فلانی را بر خودم برتری دادم و برگزیدم (ابن منظور، 1414: 7/4) مؤثر و ایثار مصدر برگرفته از «اثر یؤثر» است. پس قید "مؤثره" بر رجحان و ظنی بودن رأی دلالت دارد. به نظر می‌رسد با اضافه شدن قید "مؤثره" بر معنای رأی که اعم از یقین و ظن است غیریقینی بودن مشهورات مورد توجه قرار گرفته است و یقینیات از تعریف خارج می‌شوند.⁶ کسی که مشهورات را به کار می‌برد مفاد گزاره در نظرش راجح است ولی جازم نیست.

بنابراین مشهورات از منظر فارابی از یقینیات جدا هستند. یقینیات از اقسام تصدیقات جازم‌اند و احتمال خلاف در قضایای یقینی نیست؛ اما مشهورات، تصدیقات ظنی و غیرجازم و مقارب به یقین هستند. فارابی در تقسیم صناعات خمس مقدمات جدل و خطابه را زیرمجموعه‌ی ظنیات قرار می‌دهد.

3.2.3 تفاوت در حیثیات

از مهم ترین مطالب مورد توجه فارابی درباره مشهورات در مقایسه با یقینیات، که در آراء منطق‌دانان پس از وی بسیار مؤثر بوده تفاوت حیثیت در اخذ یک گزاره به عنوان مشهور یا یقینی است. تفاوتی که غالب منطق‌دانان پس از فارابی آن را پذیرفته‌اند اما سیالکوتی آن را نقد کرده است. همین اختلاف نظر منشأ چالش‌های جدی بین منطق‌دانان سده اخیر شده است.

مساله این است که با توجه به تفاوت‌هایی که در عناوین فوق بین مشهورات و یقینیات بیان شد آیا ممکن است یک گزاره از یک حیث مشهوره و از حیثی دیگر یقینی باشد؟

گفتیم که مشهورات صدق بالعرض و یقین بالعرض دارند و از ظنیات هستند در حالی که یقینیات صدق و یقین بالذات دارند و خبر جازم هستند.

از نظر فارابی هر قضیه مشهوری را می‌توان با رویکرد هستی‌شناختی بدون لحاظ شهرت مورد بررسی قرار داد و از تطابق آن با واقع پرسید. به همین سبب فارابی صدق و کذب‌پذیری مشهورات را انکار نمی‌کند. اما او با رویکرد معرفت‌شناختی توضیح می‌دهد که پذیرفتن مشهورات به سبب رأی همگانی یعنی شهرت است چه مضمون آن رأی مطابق با واقع باشد و چه نباشد.⁷

البته فارابی از تعبیر صدق و کذب برای مشهورات استفاده می‌کند بنابراین واقع داشتن این قضایا نفی نمی‌کند اما در عین حال بر این که باید مشهورات را در جدل از حیث شهرت اخذ کرد تأکید می‌کند. برخی مواردی که فارابی به صدق و کذب مشهورات اشاره کرده است از این قبیل‌اند:

وقتی در خطابه ما از مشهورات استفاده می‌کنیم از جهت اینکه صادق هستند به کار نمی‌بریم ولو اینکه در عین مشهور بودن صادق نیز باشند (فارابی، 1408: 1/ 485).

در مشهورات، مطابقت با امور شرط نیست، و این گونه هم نیست که وقتی مقابل آنها صادق بود اینها کاذب باشند؛ بنابراین ممکن است دو قول متقابل یا متناقض یا متضاد همگی مشهور باشند و هر دو قول مشهور، باهم صادق باشند (فارابی، 1408: 1/ 366).

دو متقابلی که مشهورند هر چند متقابل هستند ولی هردو، قضیه‌ی مشهوره‌ی کلی می‌شوند و هر یک به شکل کلی محمولشان بر موضوعشان حمل می‌شود، حال چه این مقدمه واقعاً صادق باشد و چه واقعاً کاذب باشد. برای ما شهرت مهم است نه تطابق (فارابی، 1408: 1/ 367).

البته واقع داشتن یا نداشتن می‌تواند در شهرت این آراء تأثیرگذار باشد. شاید به همین علت است که برخی آراء در شهرت اطلاق دارند و برخی دیگر کاملاً نسبی هستند. فارابی نیز به این تفاوت در مشهورات اذعان دارد. از نظر وی برخی مشهورات خودبین هستند و شایسته نیست مورد ابطال قرار گیرند؛ مثلاً حُسن عبادت خداوند تعالی، اکرام والدین و صله‌ی ارحام، مواسات و یاری به محتاج، شکر منعم این گونه هستند:

این مقدمات سزاوار نیست در معرض ابطال قرار گیرند زیرا از مبادی اشیاء عملی خودبین و آشکارند و چیزی بین‌تر و روشن‌تر از آنها وجود ندارد تا با آنها اثبات یا

تحلیل منطقی فارابی از مشهورات و ... (فرزانه ذوالحسنى و سمیرا احمدی) 357

ابطال شوند، و با آنچه در ظهور و شهرت پایین‌تر از آنهاست نیز نمی‌توان آنها را اثبات یا ابطال کرد (فارابی، 1408: 1/ 422-421).

وی در المنطقیات به قسم دیگری از مشهورات نیز اشاره می‌کند که شهرت نسبی دارند: مشهورات چه بسا در بین قومی غیر قوم دیگر، و در زمانی غیر زمان دیگر مشهور باشند (فارابی، 1408: 1/ 336).

وی تصریح می‌کند که بسیاری از مثال‌های ارسطو در آثارش اموری هستند که در میان اهل زمانه‌اش مشهور بوده، یا نزد گروهی از آنها مقبول بوده ولی در زمان ما و در کشور ما چنین جایگاهی ندارد (فارابی، 1408: 337/1-336).

هرچند می‌توان تفاوت این دو قسم مشهورات را به واقع داشتن قضایای قسم اول و واقع نداشتن و مشهور صرف بودن قضایای قسم دوم حمل کرد ولی این تفاوت با رویکرد معرفت‌شناختی و با توجه به اسباب شهرت نیز قابل تفسیر است. براساس رویکرد معرفت‌شناختی فارابی، قضایای قسم اول، مشهورات بین و آشکاری هستند که در همه‌ی فرهنگ‌ها یکسان و ثابت‌اند؛ اما مشهورات قسم دوم، در فرهنگ‌های متفاوت، مختلف هستند. ثبات قسم اول مشهورات و تغییرپذیری قسم دوم را می‌توان بر اساس تفاوت اسباب شهرت تحلیل کرد. یعنی بعضی از اسباب شهرت مثل واجب‌القبول بودن یا مطابقت با فطرت انسان، ثبات دارند در نتیجه برخی مشهورات در تمام فرهنگ‌ها مشترک‌اند ولی مشهورات نسبی از اسباب تغییرپذیر شهرت حاصل می‌شوند. بنابراین اگرچه از نظر فارابی مشهورات می‌توانند دارای واقع باشند و صدق و کذبشان در صنعت برهان قابل بررسی باشد ولی در جدل اصلاً به واقع‌نمایی آنها التفاتی نمی‌شود و این هرگز به تداخل صنعت برهان و جدل نمی‌انجامد. پس از فارابی ابن‌سینا نیز این تفاوت در حیثیت را پذیرفته و بدان تاکید کرده‌است. این بحث تا قرن یازدهم در کتابهای منطق مورد تبعیت قرار می‌گیرد.

3.3 بررسی نظر سیالکوتی دربارهٔ تعارض تفاوت در حیثیات با تقابل مشهورات و یقینیات

با توجه به تاکید فارابی و پیروان وی بر رعایت تفاوت در حیثیات، بیان اشکال سیالکوتی و داوری در مورد آن بر اساس مبانی فارابی بایسته است.

کاتبی شاگرد خواجه در رساله شمسیه مقسم مشهورات را غیر یقینیات قرار می‌دهد قطب رازی نیز در شرح شمسیه از کاتبی تبعیت می‌کند.

سعد الدین تفتازانی شاگرد رازی در شرح خود بر شمسیه می‌گوید اگر بگویی مشهورات گاهی یقینی بلکه اولی هستند پس چگونه صاحب شمسیه آنها را در غیر یقینیات قرار داده است می‌گوییم در مشهورات یقین و مطابقت واقع اعتبار نمی‌شود بلکه شهرت و تطابق آراء اعتبار می‌شود، چه یقینی باشد چه نباشد، پس بعضی قضایا به اعتباری اولی و به اعتباری مشهور هستند (تفتازانی، 1432: 373)

سیالکوتی منطق‌دان متعلق به قرن یازدهم در حاشیه خود بر شرح شمسیه بر آنست که گزیری از اعتبار این حیثیت نیست که بگوییم عقل به سبب اعتراف مردم به این قضایا حکم می‌کند تا اولیات از تعریف خارج شود. همچنین معتقد است گزیری از مقسم قرار دادن غیر یقینیات برای مشهورات نیست تا اولیات از تعریف خارج شوند. این جملات به نظر تأییدی است بر لحاظ تفاوت حیثیات در مشهورات و یقینیات اما در ادامه به نکته‌ای اشاره می‌کند که این تفاوت حیثیات را زیر سوال می‌برد وی می‌گوید این قول که جایز است بعضی قضایا به اعتباری از اولیات و به اعتباری از مشهورات باشند با تقابل مشهورات و یقینیات منافات دارد. ممکن نیست قضیه‌ای به یک اعتبار یقینی و به یک اعتبار غیر یقینی باشد چون یقین با غیرش جمع نمی‌شود. وی بر آنست که بر همین اساس فساد این قول آشکار می‌شود که جدل قیاسی است مولف از قضایای مشهور یا مسلم اگرچه در واقع یقینی یا اولی باشند. او تأکید می‌کند که افزون بر این، لازمه این قول تداخل صناعات خمس است (رازی و دیگران، بیتا: 246).

جای تعجب است که چطور سیالکوتی تفاوت در اعتبار را برای رفع تناقض کافی نمی‌داند. البته شاید سخن او ناظر بر خوانش لاهیجی (لاهیجی، 1372: 62-61) از این تفاوت در حیثیات باشد. لاهیجی برای تأکید بر ضروری بودن قضایایی مثل «عدل حسن است» این تفاوت اعتبار را به گونه‌ای معنا می‌کند که تقریباً چیزی از حیثیت اعتبار شهرت باقی نمی‌گذارد. سبزواری (سبزواری، 1372: 322) نیز در این خصوص تابع لاهیجی است.

به نظر می‌رسد تقابل مشهورات و یقینیات در علت تصدیق باشد. اگر علت تصدیق یک گزاره، شهرت و اسباب آن باشد مشهوره است اما اگر چیزی دیگر مثلاً تصور موضوع و محمول، تجربه، تواتر و... علت تصدیق باشد آن قضیه یقینی است. تأکید فارابی بر این که نباید قضیه مشهور از حیث شهرت در برهان به کار رود و نیز مباحث فارابی در شناسایی

اسباب شهرت، اشکال سیالکوتی را رفع و امکان تداخل در صناعات خمس را منتفی می‌کند. شاید بتوان گفت تداخل وقتی اتفاق می‌افتد که ابتدا یقینی بودن قضیه پذیرفته شود آنگاه این یقین به رواج قضیه بین مردم بیانجامد مثلاً «جزء از کل کوچکتر است» را همگان بدون توجه به شهرت می‌پذیرند و حتی کودکی که از شهرت بی‌خبر است بدان اذعان دارد. حال چون همه این قضیه را پذیرفته اند مشهور می‌شود. این شهرت پس از یقین است و مورد نظر منطق‌دانان نیست. شهرت مورد نظر ایشان شهرتی است که مقدم بر یقین و سبب یقین باشد.

سخن سیالکوتی را تنها در صورتی می‌توان پذیرفت که قضایای مشهور و یقینی تفاوت ماهوی با یکدیگر داشته باشند تفاوتی مانند تفاوت ادراکات اعتباری و حقیقی که علامه طباطبایی بدان معتقد است و البته پرداختن بدان از حوصله این مقاله خارج است. آنچه مسلم است این که منطق‌دانان متقدم مانند فارابی، ابن سینا و پیروان ایشان می‌پذیرند که یک گزاره می‌تواند با اسباب متفاوت مورد تصدیق قرار گیرد و از یک حیث یقینی و از حیثی دیگر مشهور باشد و با لحاظ این تفاوت در حیثیات در صناعات مختلف برهان، جدل یا خطابه مقدمه استدلال واقع شود.

4. نتیجه‌گیری

بر اساس مطالب پیش گفته روشن شد که از نظر فارابی مشهورات از سنخ رأی هستند که اعمّ از ظنّ و یقین است. این آراء بر اساس شهرت کسب می‌شوند و تصدیق آنها مبتنی بر ظنّ و باور بدانها مقارب به یقین است. مشهورات در زمره‌ی قضایا و تصدیق‌های جازم نیستند و تصدیق بدانها یقینی نیست. صدق و یقین در مشهورات، بالعرض و به واسطه‌ی شهرت است. مشهورات از حیث شهرتشان در جدل مورد توجه قرار می‌گیرند هرچند ممکن است در صناعت برهان تطابقشان با واقع مورد بررسی قرار گیرد. مشهورات ممکن است بین یا غیربین و نسبی باشند و این تفاوت را می‌توان با تفاوت در اسباب شهرت توجیه کرد. عدم توجه به تفاوت در حیثیت منشأ چالش‌هایی بین منطق‌دانان متأخر و معاصر شده‌است. به ویژه کسانی که دغدغه‌های کلامی و اخلاقی دارند مشهوره دانستن برخی قضایا را به معنای نفی واقع داشتن آنها نزد حکمایی چون فارابی و ابن سینا دانسته‌اند⁸ در حالی که این بزرگان به تفاوت در حیثیات تأکید داشته‌اند و واقع داشتن قضایای مشهور را انکار نکرده‌اند. البته با تحلیل قضایای ارزشی بر اساس اعتبار باب جدیدی در مورد این

قسم قضایا باز شد که در آراء فارابی ریشه ندارد و از این جهت مسأله این پژوهش نبوده است.

پی‌نوشت‌ها

1. نویسنده مسئول
2. تعبیر وضع مشهورات در مقاله نیز از همین قبیل است (1394ب: 133).
3. ایشان در تعریف مشهورات، لفظ "مؤثر" را "مؤثر" خوانده‌اند. "مؤثر" یعنی ترجیح داده شده و بر ظنی بودن مشهورات دلالت دارد. این مؤلفه در تعریف مشهورات به کرات در متون منطق‌دانان از جمله فارابی بکار رفته و توضیح داده شده و در آن شک و ابهام و اختلاف نظری نیست. خوانش خانم پورصالح هیچ سابقه‌ای در گذشتگان ندارد و از اساس با چستی مشهورات در نگاه منطق‌دانان در تعارض است. ایشان با "مؤثر" دانستن مشهورات برانگیزاننده بودن را از ذاتیات این قضایا برشمرده‌اند در حالی که چنین خوانشی به تداخل در فصل ممیز قضایای مشهور و مخیل و تداخل در دو صناعت جدل و شعر منتهی می‌شود. تداخلی که منطق‌دانان بر پرهیز از آن پای فشرده‌اند. منطق‌دانان در تعریف هر یک از مواد اقیسه مؤلفه‌هایی را قرار داده‌اند که به سان فصل ممیز، موجب می‌شود این مواد قسیم یکدیگر و قابل تمیز باشند و از تداخل صناعات پنجگانه منطقی اجتناب شود. البته خود منطق‌دانان به این اذعان دارند که یک قضیه ممکن است ویژگی‌های متعددی داشته باشد و بر این اساس در قسم‌های مختلف جای گیرد ولی با تاکید بر تفاوت حیثیات این تداخل را رفع کرده‌اند. مثلاً ابن‌سینا در مورد اختلاف حیثیت و جهت استفاده از مقدمات بدیهی در جدل می‌گوید: مشهورات و مسلمات مقدمه قیاس جدلی هستند و بی‌شک اگر اولی و محسوس و مجرب و متواتر در جدل بیایند بهترند اما از آن جهت که حق هستند در جدل نمی‌آیند بلکه از آن جهت می‌آیند که مشهور و مسلم هستند (ابن‌سینا، 1383: 129-128). شیخ تا آنجا پیش می‌رود که رعایت نکردن تفاوت حیثیات در مورد مواد اقیسه را مغالطه بداند: مشهورات اگر به عنوان اولی یا قضیه صادق و حقیقت نفس‌الامری اخذ شوند مغالطی می‌شوند (ابن‌سینا، 2005: 99؛ ابن‌سینا، 1405ب، 3/ فن 6: 47). و نیز می‌گوید: اگر مقدمه غیر مشهور چه صادق و چه کاذب در جدل بکار رود مغالطه است (همان: 46). بنابراین از نظر ابن‌سینا قضایا با در نظر گرفتن حیثیات مختلف می‌توانند مصداق مواد متفاوتی باشند. توجه به تفاوت این حیثیات بسیار مهم است و بی‌توجهی بدان به مغالطه می‌انجامد.

درباره تداخل مشهورات و مخیلات باید توجه داشت که ویژگی ذاتی هر قسم از قضایا همواره در مصادیق آن وجود دارد ولی ویژگی‌ای که گاه عارض شود و گاه عارض نشود در تعریف یک قضیه نمی‌آید. مثلاً اگر قضیه‌ای به سبب شهرت پذیرفته نشده اساساً مشهور نیست ولی اگر قضیه‌ای مشهور باشد و به سبب قوت شهرت بر قوه متخیله هم اثر بگذارد و انگیزش ایجاد کند از این حیث

تحلیل منطقی فارابی از مشهورات و ... (فرزانه ذوالحسنى و سمیرا احمدی) 361

در زمره مخیلات قرار می‌گیرد ولی این بدان معنا نیست که همه مشهورات برانگیزاننده باشند و این ویژگی به مثابه ذاتی قضایای مشهور باشد.

ابن‌سینا در مورد تمایز مخیلات تصریح می‌کند:

«بالجمله اقوال متخیل محرک یا به سبب نکویی هیئتشان یا قوت صدقشان و یا قوت شهرتشان و یا حسن محاکاتشان موجب شگفت‌اند ولی ملاک تمایز مخیلات آن است که سبب تأثر نفس از آنها هیئتی خارج از تصدیق و ناشی از حسن محاکات باشد.» (ابن‌سینا، 1375، 228/1-227)

قوت شهرت اگر موجب انگیزش خیال شود و قوه شوقیه مخاطب به سبب این امر خیالی برانگیخته شود اثرگذاری این قضیه به سبب شهرت نیست بلکه به سبب خیال‌انگیز بودن است و فرایند این انگیزش از سنخ تعقل و تشکیل قیاس عملی نیست بلکه صرفاً یک برانگیختگی خیالی است. کسی که با چنین انگیزشی به عمل واداشته می‌شود در فرایندی فروتر از تعقل به عمل اقدام کرده‌است. اما اگر شهرت به قبول اکثریت مردم بیانجامد خیال‌انگیز نیست بلکه مردم این قضیه را در استنباط‌های عقل عملی خود به کار بسته این تحریک شوقیه توسط عقل عملی در فضایی برتر از تخیل و با تشکیل یک قیاس عملی رخ داده به انجام یا ترک فعل در فرایندی متفاوت منجر می‌شود. به عنوان مثال قضیه «حب وطن خوب است» یک قضیه مشهور است و می‌تواند مقدمه یک قیاس عملی قرار گیرد و به نتیجه‌ای مانند «فداکاری برای وطن خوب است» منتهی شود. این نتیجه می‌تواند شوقیه را برانگیزد و در نهایت به عمل منتهی شود. اما اگر مضمون حب وطن در یک سرود حماسی با تعبیر شعری و همراه با آهنگی متناسب اجرا شود خیال را برانگیخته و در فرایندی کاملاً متفاوت به اقدام عملی منجر می‌شود. اگرچه هر دو فرایند به یک رفتار یعنی فداکاری برای وطن منتهی شده است اما تحلیل منطقی مبادی این رفتار کاملاً متفاوت است و نباید باهم خلط شود.

4. اینها آراء و اعتقاداتی هستند که مورد قبول همه یا اکثریت یا مورد قبول فیلسوفان می‌باشند؛ یعنی مورد پذیرش همه یا اکثر آنها یا مشهوران و یا نخبگان آنها می‌باشند؛ البته به شرط اینکه رأی مشهوران و نخبگان خلاف نظر عموم نباشد.

5. مشهورات آراء برگزیده نزد جمیع مردم یا اکثر آنها، یا نزد علما یا عقلای آنها یا اکثر علما و عقلای آنهاست بدون اینکه احدی از آنها یا غیر آنها با آن آراء مخالفت کنند؛ و آرائی است که نزد اهل صیانتی یا نزد حافظان و متبحران آن صیانت رایج است بدون اینکه احدی از آنها یا غیر آنها با آن آراء مخالفت کنند.

6. فارابی در موارد دیگری نیز از این لفظ استفاده کرده که همین معنا را تایید می‌کند:

«و فیما هی مشهوره الکذب و مطرّحه عند الجمیع أنّها مشهوره الصدق و مؤثره عند الجمیع، و اوهمت فیما هو مؤثر محمود أنّه شنیع و مطرّح» (فارابی، 1408: 504/2)

«ذا اردنا ان یبین ان اللذه مع الجهل اثر من الأذى مع العلم، فإنّ اللذه اثر من العلم، و الجهل اثر من الرذیله» (فارابی، 1408: 504/2).

7. تفکیک رویکرد معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی در بحث از مشهورات و امدار این مقاله است: مسعودی، 1394: 24-7
8. مثلاً (سبحانی، 1382، ص 68-69)

کتاب‌نامه

- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (1375)، شرح‌الاشارت‌والتنبیهات مع المحاکمات. شرح‌نصیرالدین‌طوسی به انضمام محاکمات قطب‌الدین‌رازی، ج 3، قم: نشرالبلاغه.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (1383)، منطق‌دانشنامه‌علائی، مقدمه و حواشی و تصحیح: معین، محمد و مشکوه، محمد، چاپ دوم، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (1405الف)، الشفاء: المنطق، ج 3، فن 5 (البرهان)، قم: مکتبه آیه‌الله‌العظمی‌المرعشی‌النجفی (ره).
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (1405ب)، الشفاء: المنطق، ج 3، فن 6 (الجدل)، قم: مکتبه آیه‌الله‌العظمی‌المرعشی‌النجفی (ره).
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم بن علی (1414)، لسان‌العرب، ج 4 و 8 و 14 و 15، چاپ سوم، بیروت: دارصادر.
- ارسطو (1980)، منطق‌ارسطو، گردآورنده: بدوی، عبدالرحمن، ج 2، بیروت: دارالقلم.
- امیرخانی، مهناز و پورصالح امیری، سیده ملیحه (1394الف)، «بررسی مقایسه‌ای عوامل مشهورات از دیدگاه فارابی و ابن‌سینا»، دوفصلنامه علمی پژوهشی هستی و شناخت، دوره 2، ش 2، پیاپی 4.
- امیرخانی، مهناز و پورصالح امیری، سیده ملیحه (1397)، «گستره آراء مشهوره از منظر فارابی و ابن‌سینا»، فصلنامه علمی معرفت، س 27، ش 250.
- امیرخانی، مهناز، برخوردار زینب و پورصالح امیری، سیده ملیحه (1395)، «تطور تاریخی چیستی مشهورات نزد منطق‌دانان مسلمان»، دوفصلنامه آموزه‌های فلسفه اسلامی، دوره 11، ش 19.
- پورصالح امیری، سیده ملیحه، برخوردار زینب (1394ب)، «نقش مشهورات در تعیین مدن با تکیه بر آراء فارابی و ابن‌سینا»، دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت سینی، دوره 19، ش 53.
- پورصالح امیری، سیده ملیحه، امیرخانی، مهناز (1400)، «روشهای ترویج مشهورات از نگاه فارابی و ابن‌سینا»، دوفصلنامه علمی پژوهشی جستارهایی در فلسفه و کلام، دوره 53، ش 2، ش پیاپی 107.
- تفتازانی، مسعود بن عمر (1432)، شرح‌الشمسیه، تحقیق جادالله بسام صالح، چاپ اول، اردن، عمان: دارالنور المبین للدراسات والنشر.
- تهانوی، محمد علی. (1996)، موسوعه کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم، محقق: دحرج، علی و سایرین، ج 2، چاپ اول، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- حلی، حسن بن یوسف (1371)، الجوهر‌النضید فی شرح منطق‌التجرید، چ پنجم، قم: بیدار.

تحلیل منطقی فارابی از مشهورات و ... (فرزانه ذوالحسنى و سمیرا احمدی) 363

- سبحانی تبریزی، جعفر، و ربانی گلپایگانی، علی (1382). حسن و قبح عقلی، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن (1361). اساس الاقتباس، مصحح: رضوی، مدرّس، چاپ سوّم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن محمد بن حسن (1408). تجرید المنطق، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- عتر، نورالدین (1401). منهج النقد فی علوم الحدیث، چاپ سوّم، دمشق: دارالفکر.
- عجم، رفیق (1998). موسوعه مصطلحات أصول الفقه عند المسلمین، بیروت: مکتبه لبنان.
- غوری، عبدالمجید (1428). معجم المصطلحات الحدیثیه، چاپ اول، بیروت: دارابن کثیر.
- فارابی، محمد بن محمد (1924). عیون المسائل و رسائل دیگر، بیجا: بیجا.
- فارابی، محمد بن محمد (1970). کتاب الحروف، محقق: مهدی، محسن، بیروت: دارالمشرق.
- فارابی، محمد بن محمد (1991). المله و نصوص اخری، گردآورنده: مهدی، محسن، چاپ دوّم، بیروت، لبنان: دارالمشرق.
- فارابی، محمد بن محمد (1995 الف). تحصیل السعاده، شارح: بوملحم، علی، چاپ اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- فارابی، محمد بن محمد (1995 ب). آراء المدينه الفاضله و مضاداتها، شارح: بوملحم، علی، چاپ اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- فارابی، محمد بن محمد (1408). المنطقیات، مصحح: دانش پزوه، محمدتقی، ج 1 و 2، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- فارابی، محمد بن محمد (1413). الاعمال الفلسفیه، محقق: آل یاسین، جعفر، بیروت: دارالمناهل.
- فراهیدی، عبدالرحمن خلیل بن احمد. (1410)، کتاب العین، گردآورنده: آل عصفور، محسن، محقق: مخزومی، مهدی، و سامرائی، ابراهیم، ج 3 و 5 و 8، قم: موسسه دارالهجره، چ دوّم.
- قاسمی، جواد (1385). فرهنگ اصطلاحات فلسفه، کلام و منطق، ویراستار: مهدوی، محمدجواد، ج 1، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی (موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی).
- قلی‌زاده، احمد (1379). واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه، چاپ اول، تهران: بنیاد پژوهش‌های علمی فرهنگی نورالاصفیاء.
- قطب الدین رازی (بی‌تا). تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرساله الشمسیه، حاشیه علی بن محمد جرجانی، قم: انتشارات زاهدی، عیسی البابی الجلبنی و شرکاء، دار احیاء الکتب العربیه.
- کاتبی قزوینی، علی بن عمر (بی‌تا). شروح الشمسیه، شارح: قطب الدین رازی، محمد بن محمد و سایرین، بیروت: شرکه الشمس المشرق للخدمات الثقافیه.

364 حکمت معاصر، سال 16، شماره 1، بهار و تابستان 1404

لاهیجی، عبد الرزاق (1372)، سرمایه/ایمان، به کوشش صادق لاریجانی آملی، چاپ سوم، تهران: انتشارات الزهراء.

ولائی، عیسی (1386)، فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، چاپ پنجم، تهران: نشر نی.

Aristotle, 1958 Topics, edition by W. D Ross Londen: Oxford University Press